

BATI MOĞOLİSTANDAKİ TAŞBABALAR*

V. D. KUBAREV** - D. TSEVENDORJ***

(Çev.: Osman SARIDİKEN)****

Batı Moğolistan'ın Altay sınırındaki bölgelerinde yapılan arkeolojik araştırmalar henüz başlangıç aşamasında bulunmaktadır. Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi'nin önderliğinde 1994 yılında Rus ve Amerikan arkeologlarla ortaklaşa yürütülen kazılar esnasında sayısız buluntu yerleri ortaya çıkarıldı. Bu anıtların yalnızca farklı dönemlere ait kaya figürleri, kurganlar ve farklı araç gereçlerden oluşmadığı, aynı zamanda, mezar taşlarını ve geyikli taşları da içine aldığı anlaşıldı. Fakat araştırma sonuçlarının henüz açıklanmamasına rağmen bu parçaların daha önceden bilindiklerinin farkında olmak gerekir¹

Burada söz konusu olan mezar taşları (resim 1) ve heykellerden oluşan grup, araştırmacıların daha önceden buldukları anıtlardan geriye-kalan kaybolmuş küçük parçalardır. Kıyaslanabilen çoğu heykeller, Kobdo nehri kenarındaki Zaganur-Ulangam ve Zaganur-Bajan-Ulga otoyolu boyunca bulunmaktadırlar. Biz Moğolistan'daki farklı dönemlere ait olan tipik anıtları topladık (resim 1, 12). Nagonur mezar taşları Altay dağındaki tunç devrine ve neolitik devrine ait olanlarla büyük ölçüde aynıdırlar. Moğolistan'daki dikilitaşlar Altaylar'dakiler gibi dağların

* EURASIA ANTIQUA, Zeitschrift Für Archeologie Eurasiens (c. 3, Berlin, 1997, s. 571-580) adlı dergide "Steinstelen aus der Westmongolei" başlığıyla yayımlanan yazı, Yard. Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ tarafından temin edilmiş ve tercümesi gerekli görülmüştür (O.S).

** Rusya Bilimler Akademisi – Novosibirsk

*** Moğolistan Bilimler Akademisi – Ulan Bator

**** Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü

¹ 1989-1990 D. Bayar ve D. Erdenebaatar sadece Bayan-Ulgiysk köyünde yaklaşık 90 farklı taş buluntuyu ortaya çıkardılar. Bu konudaki Rapor baskı hazırlığındadır. Bizim bu bilgiye ulaşmamızı sağlayan Bayar Bey'e teşekkürlerimizi sunuyoruz. (V. D. Kubarev'e 29.12.1994 tarihli özel mektup). Bizim bu yayınımla ne Moğolistan arkeologlarının keşiflerinin önemini azaltır; ne de bu keşifler üzerinde hak iddia eder. Bizler daha çok Moğolistan eski göçebe halklarının taşçıların bu muhteşem eserlerini daha geniş kitlelere tanıtmayı amaçlıyoruz.

² Kubarev, 1979, 1 Taf. 13; Kubarev, 1986, 68

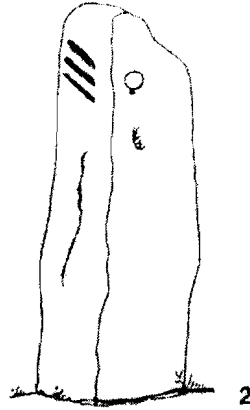
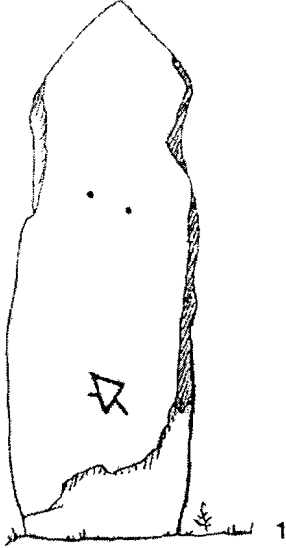
³ Kubarev, 1979, 99, Taf. 1; Kubarev, 1988, Taf 15. 1-3.

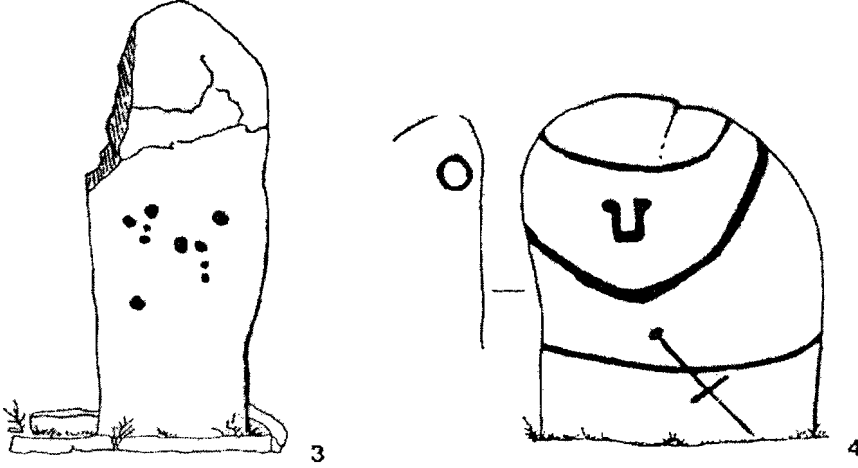
⁴ Volkov, 1981, 118.

⁵ Yeveyuhova, 952, 76; 119 abb 7. 1: 71.10

eteklerinde ve patikaların kenarlarında bulunmaktadırlar; öyle ki, hem göçebelerin mülkiyet işareti hem de yol işareti olarak kullanılmışlardır. Bu taşlar (resim 1, 2, 4) ikinci bir kullanım amacıyla da yüksek ovaların eteklerine dikilmişlerdir.

Bunların en ilgi çekenleri Sogoo nehri kenarındaki antropomorf taşlardır. Bunların teknikleri ve yüzlerindeki ifade şekli Altay'daki birkaç geyikli taşta benzer. Orta Asya taşları görüş birliğiyle "antropomorf" şekiller olarak yorumlanırlar. Bundan dolayı taşların üzerindeki insan yüzlerinin ifadesi temelde aynıdır. V. V. Volkov Moğolistan'daki insanî figürleri gösteren heykellerin daha önceden bilindiklerini ama saklı kaldıklarını iddia eder. Aralarında daha eski buluntular bulunmasına rağmen bunlar hiçbir bilimsel dayanak olmaksızın Eski Türk dönemine ait gösterilmektedir. Altay'daki kalıntılar da benzer bir tasnife maruz kalırlar. Mesala, antropomorf maskeli bir heykel ve Cuisk'teki bir geyiktaş:

Biz bu hatayı düzeltmek istedik ve bu taşların kökünü İskit öncesi zamanda aradık, ve bu Altay mezar taşlarının neolitik zamana ait olduklarını tespit ettik⁶.

D. G. Savinov kıyaslanan buluntuların alanını genişleterek Tuva ve Kazakistan antropomorf taşlarını da buna dahil eder. Onun antropomorf geyikli taşlarının stilsel analizleri, Okunev kültürünün heykel sanatının kıyaslanabilen teknikleri üzerine dikkat çeker⁷. Bu gözlemler, bizim Okunev kültürünün heykellerine ve geyikli taşları arasında genetik olarak bir bağlantı olabileceği tahminlerimize uyar⁸.

Bu tezleri M. A. Devlet, Savino, M. L. Podolski de desteklemektedir. Altay'daki Okunev kültürünün mezar taşlarının geyikli taşlardan sonra kullanıldıkları gerçeği tartışılmazdır⁹. Buna rağmen Savinov ve N. L. Clenova'nın işaret ettiği batıyla temaslar da göz ardı edilemez. Biz Sogoo nehrindeki parçalara ve daha eski buluntu yerlerine, çukur mezar kültürünün antropomorf mezar taşlarına işaret etmek istiyoruz¹⁰. Bu heykeller, Altay'dakilerin bazıları gibi kurganların yanlarında durmaktadır. Yüzlerin ilkel tanzimleri, adeta, Altay ve Moğolistan heykellerinde tekrarlanmaktadır. Bazı heykellerin daha eski çağlardan (neolitik veya tunç çağı) kaldıkları kabul edilebilir. Zaman içinde bunlar çoğu kez şekilsel değişikliğe maruz kalırlar ve yeni ayrıntularla donanırlar. Bundan dolayı geyikli taşlar veya eski Türk heykelleri hâline gelirler. Demek ki, Sogoo'daki heykeller tipik Orta Asya anıtlarının yayıldıkları bölgeyi tam tespiti imkân sağlıyorlar.

⁶ Kubarev, 1979, 9; 88-90 Abb. 2.

⁷ Savinov, 1994, 84.

⁸ Kubarev, 1979, 89-92; Kubarev, 1988, 112.

⁹ Kubarev, 1988, 111.

¹⁰ Formozov, 1966, 94 Abb., 35.

Onların Altay'daki örneklerle benzerlikleri açıkça görünmektedir. On dört eski Türk mezar taşı arasında (resim 2; 3) özellikle Char-Jarma nehrinin kenarındaki heykel kendini gösterir¹¹. Bu buluntu kompleksi yapısı bakımından eski Türkler'deki yüksek tabakanın mezar anıtlarına, bizim tasnifimize göre de Ajutin tipine aittir¹². Bu heykel farklı bir yapıdadır (resim 2, 8). İkonografisinde onun eski Türk heykellerinin duruş biçiminden farklı oluşu hemen göze çarpıyor. Her şeyden önce kolların ve ellerin geleneksel ifadeye aykırılığı kama veya kılıç tutarken fark edilebilir. Char-Jam heykellerinde kama veya bıçak tutulan sol el göğsün üstünde, sağ el ise hemen hemen kemer yüksekliğinde bulunur. Derin aralıklı hatlara sahip sakalın şekli de alışılmışın dışındadır. Altay ve Tuva'da çok az heykel böyle ayrıntıları gösterir. Keza kılıcın asıldığı altı kenarlı eklemeye sahip dar kemerler çok seyrek bulunur. Üzerindeki kılıç ve kamaların sol tarafa yöneldikleri sayısız eski Türk heykelleriyle arasındaki fark zıt tarafa bakan kabzalıdır. Kayışın yanında sol tarafta asıl kaptargalarının biçimi aynı şekilde farklı görülebilir. Özellikle heykelin alt tarafındaki kazılmış kesim görülmeye değer. Diz üstü duran insan figürleri, dizginlenen atları; üst resim ise bunlara ilaveten oku ve okluğu simgeler.

Şekiller hem Kudirge¹³, den kaya figürlerini hem de Mugur-Sargol¹⁴, dan, Karga¹⁵ nehrinden ve Friedhof Edegejik¹⁶, den heykelleri hatırlatır. Savaşçı gravürlerine ve kapalı bir kompozisyonu anlatan silahsız insan resimlerine sahip Moğolistan taşbabaları ise tanındıktır¹⁷. Onların resimleri Altay¹⁸ daki, Ulağan¹⁹,

---

¹¹ Bayar, 1992.

¹² Kubarev, 1988, 51-55.

¹³ Rudenko/Glühov, 1927, 47.

¹⁴ Diunevskaya, 1979.

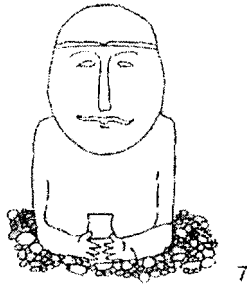
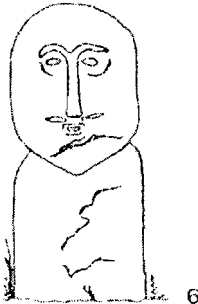
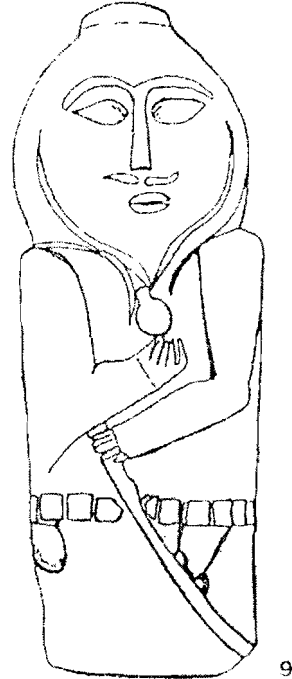
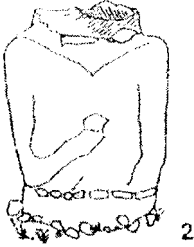
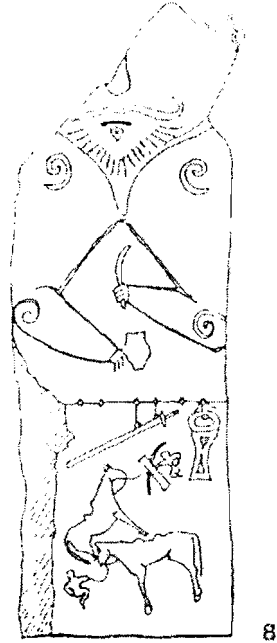
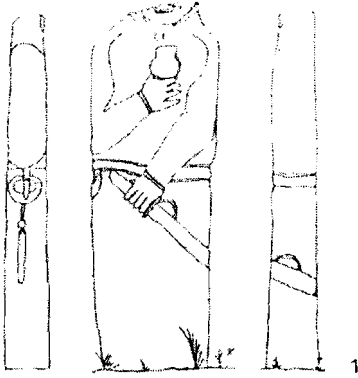
¹⁵ Graç, 1961, Abb., 11.

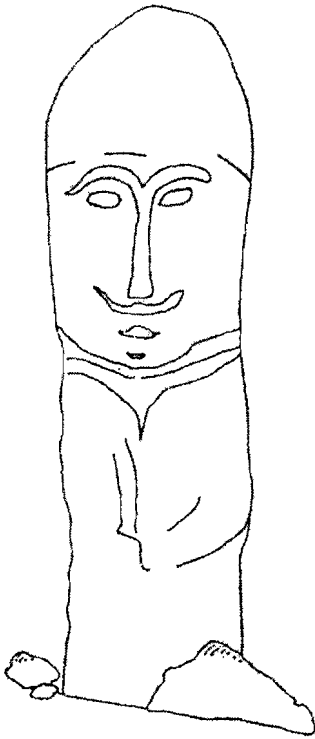
¹⁶ Kızılaosv, 1994, 311.

¹⁷ Aseyev, 1984, 14-17.

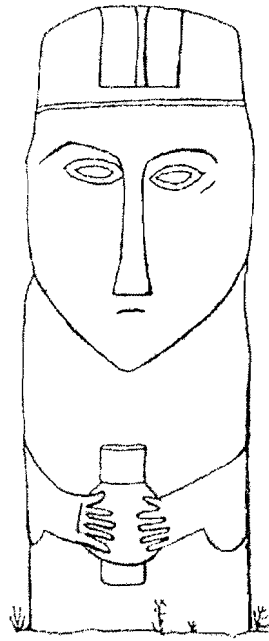
¹⁸ Yelin/Zinyakov, 1977, 202.

¹⁹ Kubarev, 1984, 58; 226, Abb. 1.

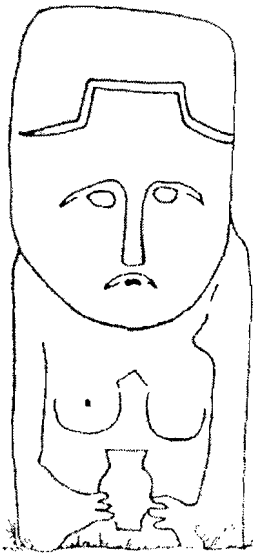

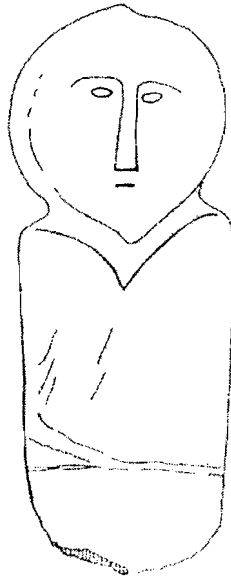
10

11

12

13

14

Justol ve Aşağı Soru²⁰daki lahitlerin ve çevirmelerin yanındaki dikili taşların üzerindeki sürek avı ifadelerine benziyorlar. Anılan özelliklere sahip birkaç heykel de Minusinsk Legen'den dolayı bizlere tanıdık gelmektedir²¹. Hem karşılaştırılan resimlerin kompozisyonları, figürlerin benzerlikleri ve konuları hem de sanatsal yapıları, bütün şekillerin Eski Türk kaya resimleriyle ilişkili olduğunu gösteren geleneksel tören anının yansıttığı Orta Asya'nın farklı yörelerinde bulunan bu anıtların benzerliklerini ispat etmektedir. Bilindiği gibi birkaç uzman farklı arkeolojik ve etnografik kaynaklar vasıtasıyla adı geçen anıtlarda cenaze töreni düzenlendiği kanaatine vardılar. L. P. Patapova, L. N. Gumileva ve Şurazakov²²'un eski Türklerde çitlerden ateş mezarı olarak istifade edildiği hipotezi hiçbir arkeolojik araştırma aracılığıyla ispatlanmamaktadır.

V. A. Mogilnikov, Gumileva'nın gözlemlediği çitlerdeki küllerin var olmadıklarına işaret ederken²³ bir sonraki incelemede o mezarlar için çitlerin bir kısmının kullanımının mümkün olduğunu düşünür. Bu soru şüphesiz yalnızca yeni bilgi ve bulgular sayesinde açıklık kazanabilir²⁴.

Tarih Öncesi Dikili Taşları (ile ilgili Açıklamalar):

1. Taş (resim 1, 1) Nogonur'un 0, 5 km kuzeyinde dağın eteklerinde bulundu. İri taneli batı tarafında derin yarıklar arasına iki çizgili üç köşeli bir damga yerleştirilmiş kahverengi heykel levha ve üst kısmında iki yuvarlak çukur bulunuyor; 120 cm x 40 cm x 35 cm.
2. Taş (resim 1, 2) Nagonur'un 2 km kuzeyinde bulundu. Zarif gözlü; dar tarafının üzerine, hafif yarıkların arasına eğri çizgiler yerleştirilmiş; 81 cm x 21 cm x 16 cm Hemen yakınında aynı büyüklükte resimsiz bir dikili taş bulunuyor.
3. Taş (resim 1, 3) Geçitte, Açıt göl tarafındaki otoyolun solunda bulundu. İri taneli mermerden dikilitaşlar; daha geniş olan ve batıya bakan tarafında yuvarlak çukurlardan bir dizine bulunuyor. (5.0 cm' ye kadar T. Ca. 1, 5-2, 0 cm); H. Ca 2 m. Bu örnek dört köşeli çitin üstünde duran beş adet taşın oluşturduğu gruba ait. Bunlardan biri 5 metreden daha yüksek ve sağlam eğimli, ötekiler devrilmişler.
4. Taş (resim 1, 4) Sogoo nehrinin sağ kıyısında, Biluu'dan 10-12 km uzakta bulundu. Siyah ve uzunca bir yuvarlak taşın üzerinde gözler ve burun

²⁰ Vasyutin, 1987, 108, Abb.1.

²¹ Klyşatorniy, 'Savinov, 1994, 100.

²² Surazakov, 1985; Surazakov, 1990, 199.

²³ Mogilnikov, 1981, 31.

²⁴ Mogilnikov, 1992, 193, 175.

derince kazılmış. Üst kısmında, yayılmış alın çemberi veya başka bir baş dekoru, aşağı bölümde, uzun, sonunda yuvarlak kabza olan düz saplı bir kamanın asılı olduğu bir kemer; 48 cm x 40 cm x 15 cm- Dikili taş (Mezar taşı) eski göçebe halkların mezarlarının doğu tarafındaki beş balbaldan oluşan bir sırada duruyor.

Eski Türk Mezar Taşları (ile ilgili Açıklamalar):

- Heykel 1** (resim 2, 1) Siver nehrinin sol kıyısının 1 km doğusunda bulundu. Açık gri, taş; kafa yarı yarıya kırık; ama yuvarlak halkalı gerdan sağlam kalmış. Sağ el göğüs yüksekliğinde silindirik saplı küçük bir kap tutuyor. Sol el kabzada bulunuyor; kılıç kendi kınında ve kalça hizasında, düz kemerde küçük yuvarlak bir çanta ve bileği taşı asılı 130 cm x 42 cm x 15 cm. Taş büyük bir anıt bloğunun batısında bulunuyor.
- Heykel 2** (resim 2, 2) Biluu'nun yakınında Sogoo nehrinin sağ tarafında bulundu. Katman yığından oluşan gri levha. Kafa güçlü bir vuruş neticesinde kırılmış. Kollar, omuzlar ve boğaz zayıf şekillendirilmiş. Sağ elde zor belli olan bir kap var. Sol el kareli ve dörtgenli çinilerden oluşan kemerin yanında bulunuyor. 45 cm x 36 cm x 15 cm. Figür yüzle birlikte doğuya yöneltilmiş ve 4 levhadan oluşan çitlerin (1, 40 m x 1, 40 m) yanında bulunuyor.
- Heykel 3** (resim 2, 3) Kobdo'daki Sogoo nehrinin 2 km aşağısında nehrin sol yakasında bulundu. Gri taş; şekillendirilmiş omuzlar, boğaz ve kollar, göğüs hizasında bir kap tutan sağ elin parmakları titizlikle şekillendirilmiş, 60 cm x 31 cm x 11 cm. Taşın ön yüzü doğuya yönelmiş ve işlemeli lahitlerin yanında bulunuyor (2, 30 m x 2.00 m).
- Heykel 4** (resim 2, 4) Bor Zaloo, Togtochyn sohil dağ kütesinin bir çıkıntısında Uvsunur'da bulundu. Siyah granit; yüz hatları: Gözler, kaşlar, ağız ve bıyık derin oyulmuş. Burun çıkıntılı; kırık olan sağ el ve kap, göğüs hizasında bulunuyor; 71 cm x 38 cm x 13 cm. Taşbabanın yüzü doğuya yönelmiş.
- Heykel 5** (resim 2, 5) Sogoo nehrinin sol kıyısında bulundu. Gri granit; kafanın sol kısmı kırılmış. Yüz detayları ve kollar düz yarıklar vasıtasıyla şematik olarak anlatılmış; 40 cm x 27 cm x 10 cm Taşın ön yüzü güneye yönelmiş ve taştan bir çitin yanında bulunuyor (1, 20 m x 1, 20 m).
- Heykel 6** (resim 2, 6) Ulangom'un kuzeydoğusunda bulundu. Taşbaba; açık gri kumtaşı bloğu. Yüz hatları çizgiler yardımıyla açık bir şekilde işlenmiş; 100 cm x 40 cm x 33 cm. Taşın etrafına sayısız renkli kuarsit taşı yayılmış.

- Heykel 7** (2, 7) Ulangom'un kuzeydoğusunda bulundu. Katı blok açık gri kumtaşı. Yalnızca üst kısmı korunmuş. Gözler, kaşlar, burun ve bıyık çizgiler vasıtasıyla açık olarak ifade edilmiş. Alnın üstünde alın bağını ima eden çift hat yer alıyor. Kollar ve eller plastik şekillendirilmiş ve karın önünde silindirik boğazlı bir kap duruyor; 140 cm x 80 cm x 30 cm. Figürün etrafında karışık yassı taşlar bulunuyor.
- Heykel 8** (2, 8) Char-Jam nehrinin sol kıyısında bulundu. Gri levha; başın üst sol tarafı kırık; yüz hatları, kollar, malzeme ve alt kısım gravürler vasıtasıyla hafif plastik olarak belirtilmiş, 130 cm x 45 cm x 14 cm. Taş doğuya yönelmiş. İçi birazı küçük taşlarla diğer kısmı ise sayısız beyaz kuarsit taşlarıyla dolu olan 13 ağır ve keskinliğine konulmuş parçalardan oluşmuş çitlerin yanında duruyor. Çit ve heykel toprak tabya (B.150 m) ve bir mezarla (B. 1, 50-2 m.) çevrili; şekli hemen hemen kare, (19 m x 18 m); heykelin doğusunda doğu yönünde uzanan ve sonunda kuzeye eğimli olan balballardan (30 taneden fazla) bir sıra bulunuyor (L. 160 m).
- Heykel 9** (resim 2, 9) Uvsunur'daki Naranbulag yolu kenarında, Obl. Çudşirt'te bulundu. Pembe granit levha: Kafa ve vücut çok iyi korunmuş. Yüz merkezde çizilmiş favoriye kadar bütün detaylarıyla ifade edilmiş. Alnın üst tarafında başörtüsünün bir türü anlatılıyor, kollar plastik olarak göze çarpıyor. Sağ elde sakalın aşağısında silindirik boğaza sahip yuvarlak karınlı bir kap resmi duruyor. Sol el, iki şerit sayesinde çini kemere tutturulmuş kılıç kabzasının üstünde duruyor. Sağında bunların dışında küçük bir çanta görülebiliyor; (118 cm x 42 cm x 27 cm). Heykel taştan bir duvarın (çit) yanına dikilmiş; 6 balbal taşından oluşan bir sıra doğuya uzanıyor (30 m).
- Heykel 10** (resim 3, 10) 9. heykelin 2, 3 km doğusunda Chudschirt'de bulundu. Siyah zarif taneli granit levha; yüz hatları zayıf işlenmiş. Heykel doğuya dönük (115 cm x 30 cm x 20 cm) ve yarısı harap olan bir çitin yanında bulunuyor.
- Heykel 11** (resim 3, 11) Nogonur'un okul bahçesinde; asıl buluntu yeri bilinmiyor. Açık gri, ince taneli taş bloğu; ağır heykel. Her iki eliyle yuvarlak karınlı silindirik altlı ve aynı boğazlı bir kap tutuyor (170 cm x 60 cm x 40 cm).
- Heykel 12** (resim 3, 12) Nogonur'un okul bahçesinde bulundu, asıl buluntu yeri bilinmiyor. Açık gri, ince taneli bazalt bloğu; 11 numaralı heykelle aynı maddeden oluşuyor. Yüz bütün detaylarıyla çizgiler vasıtasıyla işlenmiş. Alın üstünde kesik şekille bir kafa şekillendirilmiş. Her iki eliyle karın önünde kadeh şeklinde bir kap tutuyor. Düzenli işlenmiş görünen dişil göğüsler gösterişli (145 cm x 58 cm x 34 cm). 11 ve 12 heykellerin aynı kompleksten geldikleri ve muhtemelen aynı usta tarafından yapıldığı anlaşılabilir.

Heykel 13 (resim 3, 13) Sogoo nehrinin sol kenar bölgesinin eteklerinde bulundu. Gri karataş malzeme; kafa özenle işlenmiş. Yüzün hatları ve elbisenin dekoltesi zayıf şekillerle işlenmiş. Sadece kemer ve kollar gösterilmiş; (77 cm x 27 cm x 10 cm). Heykelin ön tarafı güneydoğuya dönük ve bir çitin yanında bulunuyor (2 m x 2, 3 m). Önünde yuvarlak sunak taşı bulunuyor.

Heykel 14 (resim 3, 14) Sogoo nehrinin sol kıyısında bulundu. Yeşil, su sızdırmaz taş kütleli. Yalnızca yüz hatları şekilli (130 cm x 31 cm x 31 cm). Heykel doğuya dönük ve harabe bir duvarın yanında. 13 numaralı heykelin 1-1, 5 km kuzeyinde bulunuyor (3 m x 3m). Doğu tarafında yalnızca 3 tanesi korunmuş bir balbal sırası bulunuyor.

ÖZET

Batı Moğolistan'da yapılan arkeolojik araştırmalar henüz başlangıç aşamasındadır. Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi'nin Moğol, Rus ve Amerikan bilim adamlarının işbirliğindeki araştırma seyahati, sayısız buluntu yerlerinin keşfini sağladı. Burada tarih öncesi taş mezarlar ve 14 eski Türk heykeli ortaya çıkarıldı. Altay'da aynı zamanda Tuva ve Kazakistan'daki heykellerde bulunan stilistik paralelliklere sahip Sogoo nehri heykel örnekleri esas ilgiyi uyandırdılar. Okunev kültürüne ait Batı Moğolistan heykellerinin bir türevi sayılabilir.

Heykellerin tarihlerinin belirlenmesinde birçok faktör rol oynamaktadır. Meselâ; neolitik veya tunç çağı dikili taşları zamanla eski Türk heykelleri olarak ortaya çıktı. İşlev olarak, bu tipik Orta Asya buluntularının göçebeler için sınır işareti veya pusula olarak kullanıldığı düşünülüyor. Bunların taş çitle birlikte bir defin merasimi veya anma töreninde işlevleri olduğu kabul edilebilir. Bu soruların cevabını bundan sonra yapılacak çalışmalar ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

- İ. V. Asanyev, 1984, Sarsay-Somon ve Etrafında Bulunan Taş Yazıtlarının Tasvirlerinin Analizleri, Eski Sovyetler Birliği B. Ya, Vladimirksov Akademisi'nin 100. yılına ithaf edilen konferans (Tez. Dok.), Moskova, 1984, 14-17.
- D. Bayar, 1992, ŞUA-Iya Tuuhiya Hareelengee Bayan Olgey ayingiyn nutagt tomilon ajilluul San arheolgiyn Jinjiglggeeni angiyin ajlin taylan. Tuuhiyn Hureegengiyn Gar biçmeliyn, Ulan-Bator, 1992, 48-51.
- Bayar, 1992, D. Bayar, Har Yamatın golin hon çulun, Tuuhiyn hord, Koleso İstorii 2, 1992.
- Vasjutin S. A. , 1987, A. S. Vusjutin/ V. N. Yelin/A. M. İlyuşin, Eski Türklerin Altay Dağları'ndaki Bölgeleri'nde Silah ve Savaş Malzemelerinin Yeni Bulguları, Eski Kuzey Asya Halkının Savaş Etkinlikleri, Nova Sibirsk, 1987, 107-114.
- Volkov, 1981, V. V. Volkov, Moğolistan'ın Geyikli Taşları Ulan-Bator, 1981, 254.
- Graç, 1961, A. Graç, Tuva'daki Eski Türk Heykelleri, Moskova, 1961.
- Dlujnevskaya, 1979, T. V. Dlujnevskaya, Yenisey-Sayan Kanyonundaki Gömülü Anıtlar Üzerine İncelemeler, 1978 (1979), 221.
- Yevtyuhova, 1952, L. A. Yevtyuhova, Güney Sibiry ve Moğolistan'daki Taş Heykeller, M:İ.A, 24, 1952, 72-120.
- Yelin / Zinyakov, 1977, V. N. Yelin / N. M. Zinyakov, Dağlık Altay'da Keşif Çalışmaları A O. 1976 (1977), 202-203.
- Klyaştorniy / Savinov, 1994, S. G. Klyaştorniy / D. G. Savinov, Avrasyanın Step İmparatorluğu, Sankt-Peterburg, 1949.
- Kubarev, 1979, V. D. Kubarev, Altay'ın Eski Heykelleri, Novosibirsk, 1979.
- Kubarev, 1984, V. D. Kubarev, Altay'ın Eski Türk Heykelleri, Novosibirsk, 1984.
- Kubarev, 1986, V. D. Kubarev, Altayın Taş Kâselerinin Altay'daki Arkeolojik Materyaller, Dağlık Altay, 1986, 68-80.

- Kubarev, 1988, V. D. Kubarev, Karakol'daki Eski Yazıtlar, Novosibirsk, 1988.
- Kızlasov, 1994, İ. L. Kızlasov, Avrasya Steplerindeki Runik Yazıtlar, Moskova, 1994.
- Mogilnikov, 1981, V. A. Mogilnikov, Türkler, SSSR Arkeolojisi Orta Çağda Avrasya Stepleri, Moskova, 1981, 29-43.
- Mogilnikov, 1992, V. A. Mogilnikov, Kara-koba'daki Türk Bölgeleri I. İn: Dağlık Altay'ın Geçmişini Öğrenmeye Dair Materyallar. Dağlık Altay, 1992, 175-212.
- Rudenko / Gluhov, 1927, S. Rudenko/A. Gluhov, Altay'da Kudirge Kurganı, MAE. 3 Nr. 2, Leningrad, 1927, 37-52.
- Savinov, 1994, D. G., Savinov, Avrasya Göçerlerinin Kültüründe Geyikli Taşlar, Sankt-Petersburg, 1994.
- Surazakov, 1985, A. G. Surazakov, Dağlık Altay'da Ayırtaş I Kurganı A O, 1984 (1985), 203.
- Surazakov, 1990, A. S. Surazakov, Ayırtaş Bölgesinde Kazılar, İn: Katuni'de Arkeolojik Araştırmalar Novosibirsk, 1990, 197-200.
- Formozov, 1966, A. A. Formozov, İlkel Sanat Anıtları, Moskova, 1966.